

Feruza NAMOZOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: namozovaferuza79@gmail.com

NavDPI filologiya fanlari doktori (DSc) R.Davlatova taqrizi asosida

LINGVOSENSORIKA – ZAMONAVIY O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING ISTIQBOLLI YO'NALISHI SIFATIDA

Аннотация

Maqolada lingvosensorika antroposentrik tilshunoslikning yangi yo'nalishi sifatida insonning ichki hamda tashqi sezgilarni anglashi, uni nutqida ifodalashiga doir masalalar bilan shug'ullanishi haqida yozilgan. Sezgilarni his qilish, inson o'z tanasini idrok qilishi masalalari doimiy bahs-munozarali, turlicha qarashlarga ega mavzu hisoblanadi. Unda sensor bilimlarning qadimiy hamda zamonaviy guruhlari tasnifi olimlarning qarashlari misolida yoritilgan. Zamonaviy tasnifga ko'ra sezgining eksterotseptiv, interotseptiv, proprioseptiv turlari, ularning ta'rifi, o'ziga xosligi misollar bilan izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: antroposentrik tilshunoslik, lingvosensorika, idrok, sensor bilimlar, perseptiv jarayonlar, eksterotsepsiya, interotsepsiya, proprioepsiya, ichki va tashqi sezgi

ЛИНГВОСЕНСОРИКА КАК ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В статье пишется, что лингвосенсорика как новое направление антропоцентрической лингвистики занимается вопросами, связанными с пониманием человеком внутренних и внешних ощущений и их выражением в речи. Ощущения, восприятие человеком своего тела являются предметом постоянных дискуссий и различных взглядов. В ней на примере взглядов ученых поясняется классификация древних и современных групп чувственного познания. Согласно современной классификации на примерах поясняются экстероцептивные, интероцептивные, проприоцептивные типы ощущений, их определение и своеобразие.

Ключевые слова: антропоцентрическая лингвистика, лингвосенсорика, восприятие, сенсорное познание, перцептивные процессы, экстероцепция, интероцепция, проприоцепция, внутренние и внешние чувства.

LINGUOSENSORY AS A PROSPECTIVE DIRECTION OF MODERN UZBEKI LINGUISTICS

Annotation

In the article, it is written that linguosensory, as a new direction of anthropocentric linguistics, deals with issues related to human understanding of internal and external sensations and their expression in speech. Sensations, feeling, human perception of his body are a subject of constant debate and different views. In it, the classification of ancient and modern groups of sensory knowledge is explained as an example of the views of scientists. According to the modern classification, exteroceptive, interoceptive, proprioceptive types of sensation, their definition and uniqueness are explained with examples.

Key words: anthropocentric linguistics, linguosensory, perception, sensory knowledge, perceptual processes, exteroception, interoception, proprioception, inner and outer senses

Jahon tilshunosligi bilan bir qatorda o'zbek tilshunosligida ham katta o'zgarishlar, yangicha yondashuvlar kuzatilmoqda. O'zbek tilining jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish masalasi nafaqat fan va ta'lim kun tartibiga qo'yildi, balki davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati tomonidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar buning yaqqol dalilidir. «Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zlik va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, mamlakatimizning siyosiy-ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida g'oyat muhim o'rin egallab kelayotgan buyuk qadriyatdir» [1] – deya ta'kidlaydilar Sh.M.Mirziyoyev.

Ma'lumki, zamonaviy o'zbek tilshunosligida bugungi kunda inson omili markazga qo'yildi, shuning mahsuli o'laroq antroposentrik tilshunoslikka e'tibor kuchaydi. Natijada kognitologiya, pragmatika, lingvokulturologiya, psixolingvis-tika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika kabi yo'nalishlardagi tadqiqotlar ko'lamini kengaydi.

Lingvosensorika ham antroposentrik tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida o'z tadqiqotchilarini kutayotgan dolzarb obyektlardan biridir.

Sensor (lot. *sensus* – «his qilish», «idrok etish»[2]) bilimlar haqidagi qarashlar qadimdan mavjud bo'lib, sezgilarning eng qadimiy tasnifi besh nuqtani (sezgi a'zolari soniga ko'ra) nazarda tutadi. Jumladan, Aristotel beshta sezgi: ko'rish, eshitish, teginish, hid va ta'm orqali bilish haqidagi o'z qarshlarini targ'ib etadi. XII asrda Aristotel asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropada keng tarqala boshladi, undan oziqlangan G'arb madaniyati namoyandalari ham «an'anaviy beshlik»ni qabul qildilar. Bu qarashlar nafaqat G'arbda, balki Sharqda ham ommalashdi. Abu Ali ibn Sino ham «Tib qonunlari» asarida beshta sevgi a'zosi haqida ma'lumot bersa, Abu Nasr al-Forobiy bilishning ikki darajasini farqlaydi. U «Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida» («Ixso al-ulum») asarida ilmlar omili haqida: «Olamda substansiya (javhar) va aksidensiya (oraz) hamda substansiya va aksidensiyaning yaratuvchi Marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir»[3],–deydi. Keyinchalik Galen oltita sezgi (M. fon Frey), keyingi davrlarda olimlar sakkiztadan o'n ikkitagacha sezgi (E. Darvin, A. Soyeyman) mavjudligi haqida ma'lumot beradilar. Ananyev sezgining o'n bir turini farqlagan bo'lsa, R.Rivlin va K. Gravellar «Insonning biologik sezgi qobiliyatining keng doirasini tasvirlash uchun beshta sezgi

yetarli emasligi aniq»ligini qayd etishadi va taxminan uning 17 turini aniqlashadi[4].

1906-yilda ingliz fiziologi Ch. Sherrington «Nerv tizimining integrativ harakati» nomli asarida sezgilarni 3 guruhga bo'lib tasniflaydi: 1) eksterotseptiv – tananing yuzasida joylashgan retseptorlarga ta'sir qilganda paydo bo'ladi; 2) interotseptiv yoki organik – ichki muhitdagi metabolik jarayonlar natijasida yuzaga keladi; 3) propriotseptiv yoki kinestetik – mushaklarda joylashgan retseptorlar ta'sirida paydo bo'ladi; paylar, bo'g'im xaltachalari va tana qismlarining harakatlarini va nisbiy holatini ko'rsatadi[5]. Ushbu tasnif nuqtayi nazaridan baholanganda an'anaviy beshta sezgi eksterotseptiv sezgi toifasiga kiradi va sensorning faqat bir qismini tashkil etadi.

Sensor masalalarni rivojlantirishda tilshunoslik muhim o'rin tutadi. Chunki til «sezgilar olamiga oyna»[6] bo'lib xizmat qiladi. Sezgining tildagi ifodasi muayyan xalq madaniyatida rivojlanadigan perseptiv jarayonlarni tushinishda, uni tahlil qilishda kalit vazifasini bajaradi. Tilshunoslikka «Lingvosensorika» termini ilk marta 2012-yilda rus olimi V.K. Xarchenko tomonidan kiritildi. Olimaning fikricha, «Idrok qilish tili beshta sezgi a'zosining (ko'rish, eshitish, teginish, ta'm va hid) og'zaki ifodalanishi bilan bog'liq bo'lgan *sensor lingvistika, lingvosensorika* deb ataluvchi til bilimlari sohasini belgilab berdi» [4].

Lingvosensorika – insonning tashqi va ichki sezgilari yordamida olamni anglash, idrok etish va uni nutqda ifodalashni tadqiq etadigan antroposentrik tilshunoslikning bir yo'nalishidir. Uning eng asosiy jihati fanlararoликdir. Xususan, inson anatomik-fiziologik xususiyatlarini o'z ichiga olishi, tabiiy va ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liqligi, idrok etuvchi shaxsning psixologik xususiyatlari fanlararo yondashuvni talab etadi. Ko'rinadiki, sensorika ilmiy soha sifatida «keng doiradagi: gumanitar, ijtimoiy va tabiiy fanlarning nuqtalari chorrahasida»[7] o'rirlashgan bo'lib, ularni bir-biridan ajratib o'rganish umumiy tasviri nafaqat qashshoqlashtiradi, balki sezilarli darajada buzadi. Shunga ko'ra lingvosensorika nafaqat ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlar, balki fiziologiya hamda psixologiya fanlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Jahon tilshunosligida lingvosensorik tadqiqotlar ko'lamli nisbatan keng bo'lib, Bodo Vinter «Sensory Linguistics: Language, Perception, and Metaphor» («Sensor tilshunoslik: til, idrok va metafora»), A. Majid, S.C. Levinson «The senses in language and culture» («Til va madaniyatda sezgilar»), D. Howes, C. Classen «Ways of sensing: Understanding the senses in society» («Sezish usullari: jamiyatdagi sezgilarni anglash»), V.K. Xarchenko «Лингвосенсорика: Фундаментальные и прикладные аспекты» («Lingvosensorika: fundamental va amaliy aspekt»), A.V.Nagomaya «Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований» («Lingvosensorika zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishi sifatida») kabi ishlar shular jumlasidan.

O'zbek tilshunosligida ham inson sezgilarining ifodalanishi bilan bog'liq qator ilmiy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, M. Mirojijev, R. Rasulov, T. Musayev, Z.D. Mirzakarimova, U.Z. Siddiqovlarning tadqiqotlarida sezgi va uning tildagi ifodasi masalasiga e'tibor qaratilgan[8]. Biroq ilmiy manbalar tahlili asosida aytish mumkinki, tilshunoslikda eksterotseptiv sezgilar masalasiga ko'proq e'tibor qaratilgan. Interotseptiv sezgilar o'zbek lingvosensorikasida yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biri bo'lib, Sechenov ta'бири bilan aytganda, mazkur «yashirin sezgilar» («тёмные чувства») insonni tashqi dunyodan ajratuvchi hislardir[9]. Shuni aniqlik, bu sezgilar inson organizmi uchun muhim o'rin tutadi. Interotsepsiya – bu tananing ichki muhitdan keladigan va uning fiziologik holatini tavsiflovchi signallarni idrok etish jarayoni bo'lib, bu sezgilar yordamida inson o'z tanasining

ichki holatini anglaydi hamda uni ifoda etadi. Mazkur holat insondagi chanqoq, ochlik, siqilish, yurak urishi kabi subyektiv ravishda seziladigan jarayonlar bilan bog'liq. Masalan: *Muzday suv... Ichim yonayotgan edi. Yutoqib ichdim. Yomg'irli kunlar shamsiya ko'tarib yurmayman, negadir yuragim siqiladi, havo yetishmaydimi-ey... Miyamga chaqmoq urganday bo'ldi. Chayqilib ketdim...* («Qishdagi lola»); *Bilasanmi, vaqt o'tgan sayin yuragim tobora og'irlashib boryapti, poyezdning har bir taq-tuqi ko'krak qafasimga gurzi bo'lib urilyapti...* («Ko'zlarimni ko'rganim keldim»); *Biz yo'lga tushamiz. Mening yuragim o'ynay boshlaydi* («Eh, Qorbobo, Qorbobo» [10]).

Shuningdek, interotseptiv sezgilar tiliga yondosh, biroq o'z xususiyligiga ega bo'lgan «og'riq tili» (язык болевых ощущений)ni ham o'zbek tili materiallari misolida o'rganish tilshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan sanaladi.

Tana va uning qismlarining muayyan makondagi harakatli va harakatsiz holati bilan bog'liq bo'lgan sezgilarni anglatuvchi propriotseptiv sezgi turi ham mavjud bo'lib, K. Maklaren bu tizimni «odamga ma'lum muayyan makondagi holatni olish va uni his qilish, muvozanatni saqlash, harakat qilish, o'z tanasining chegaralarini, shuningdek, atrof-olamdagi chegarasini belgilash imkonini beradi», – deya ta'kidlaydi[11]. J. Miller esa ushbu tizimning asosiy vazifasini «mushaklar faoliyatini kuzatish» deb ta'riflaydi[12].

Ma'lumki, odam oddiy hayotda mushak tonusini sezmagani kabi muskullar va bo'g'imlardan keladigan ko'plab impulslarni sezmaydi. Bizning mushaklarimiz, teri va bo'g'imlarimizda propriotseptor deb nomlanuvchi asab retseptorlari mavjud. Ular tana holatining har qanday o'zgarishida miyaga signal jo'natishadi, o'z navbatida miya mushaklarga buyruq uzatadi. Bu juda tez ro'y berganidan refleks holatiga o'xshaydi. Propriotseptorlar mavjudligi bizda:

1) *Muvozanatni saqlash sezgisi*: tananing makonda qanday turganini his etish. Tana yoki undagi ayrim qismlarning fazodagi holatini bilish uchun odam, avvalo, ko'zidan foydalanadi. Ammo, bunda ko'ruv a'zosining bo'lishi zaruriy emas. Inson ko'zini yumib turib ham o'zining tana holatini biladi. Ko'zi ojiz kishi ham o'z tanasining holatini bemalol va bexato anglaydi. Buni inson o'z tanasidagi propriotseptorlar bilan sezadi. Masalan: *Vujudim titrab, gandariklagan ko'yi yalanglik chetiga qaradim...* («Oqibat daraxti»); *Devor ustida o'tirgan Nodimning ko'zi tinib, boshi chirpirak bo'lib aylanib, bo'g'ziga nimadir tiqilib, nafasi qaytdi* («Yangi yil kechasida») [10].

2) *harakat sezgisi*: harakat chog'ida bo'g'imlarning faoliyatini his etish. Tanamizning qanday bo'lmasin bir qismining vaziyati o'zgaranda (qo'l bukilganda, yozilganda yoki biroq aylantirilganda) bir yoki bir necha bo'g'im siljiydi. Buni inson o'zi ko'rmasa-da sezadi. Masalan: *Bo'g'imlarim maydalanib ketay dedi. Ahvolim juda og'ir edi* [10].

3) *kuch yoki kuchsizlik sezgisi*: kerakli holatda bo'lish uchun talab etiladigan mushaklardagi taranglik yoki bo'shashish hissinin paydo qiladi: *Oyoq-qo'lim bo'shashib ketdi. Ichimdan nimadir uzilganday bo'ldi* («Samodil» [10]); *Yigitali suvdan ruhi yengil tortib chiqdi, taranglashgan badanida qayta bardamlik paydo bo'ldi* (D. Nuriy. «Osmon ustuni» [13]).

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida sezgi ifodalovchi so'zlarni lingvosensorik nuqtayi nazardan o'rganish to'liq amalga oshirilmagan. Tahlillar, asosan, ularning bir qismi bo'lgan eksterotseptiv sezgilarga qaratilgan. O'zbek tilida interotseptiv va propriotseptiv sezgilarni ifodalovchi fonetik, leksik, grammatik birliklar mavjud bo'lib, mazkur birliklarni lingvosensorik tahlil etish til imkoniyatlarining yangi qirralarini ochishga turki bo'ladi. Zero, «bizning davrimizda oddiy odam XVIII asrda yashagan rassomga qaraganda yuzlab marta ko'proq hissiy taassurot oladi»[4].

ADABIYOTLAR

1. "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonuni qabul qilinganining o'ttiz yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 04.10.2019-yildagi PQ-4479-son
2. O'zbek tilining o'zbek tilining izohli lug'ati/4-jild. T.2022. 596-b.
3. Нурмонов А., Йўлдошев. Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. –Тошкент, 2001.
4. Нагорная А.В. Лингвосенсорика как перспективное направление современных лингвистических исследований. – Москва, 2017.
5. «The integrative action of the nervous system». – Liverpool; N.Y.: Charles Seribner's Sons, 1906. – 412 p.
6. Majid A., Levinson S.C. The senses in language and culture // Senses and Society. – L.: Berg, 2011. – Vol. 6, is. 1. – P. 5–18.
7. The body as interface: Dialogues between the discipline. – Berlin: Winter, 2007. – 338 p.
8. Mirtojiyev M. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1989. – 44 с. Mirtojiyev M., Muhamedova S. O'zbek tilida so'z valentliklari. – Т., 2014. – 33-77 b. Rasulov R. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. – Т., 2008. O'zbek tilida holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. – Т., Musayev T. Sezgi va xohish-istak fe'llarining agens valentligi. – Т., 1991. Глаголы ощущения в узбекском языке. – Т., 1992. Siddiqov Z.U. O'zbek va turk tillarida ko'ruv leksemalari semantikasi. – Т., 2000. Mirzakarimova Z.D. Fe'l boshqaruvidagi bilan ko'makchili birikmalar semantikasi. – Т., 2008.
9. Shamshetova A.K., Melibayeva R.N., Usmanova X.E., Xaydarov I.O. Umumiy psixologiya. O'quv qo'llanma. – Т.: «Barkamol fayz media», 2018 – 272 b.
10. Norqobilov Q. Hikoyalar. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qo-chqor-norqobil-1968>
11. McLaren K. The language of emotions: What your feelings are trying to tell you. – Toronto: Sounds True, Inc., 2010. – 432 p.
12. Miller J. The body in question. – Random House Books, 2011.
13. Dadaxon Nuriy "Osmon ustuni"romani. <http://www.ziyouz.com/>